CC BY NC ND

Studija slučaja

Iskustvo zatvora i art terapija

Carlo Coppelli
Art terapeut i profesor Art terapije
Sveučilište u Modeni, Sveučilište Reggio Emilia;
Časopis „Nuove arti terapie"
carlo.coppelli@gmail.com

Sažetak

Ovaj članak opisuje dvanaestgodišnje iskustvo provođenja integrativnih ekspresivnih terapijskih projekata temeljenih na art terapiji unutar zatvora S. Anna di Modena u izravnom kontaktu sa zatvorenicima, ali i s neizbježnim kaznenim sustavom koji amplificira ambivalentna iskustva zatvorenika. Njihovi strahovi, njihove stvarne ili pretpostavljene sigurnosti, težnje, planovi, tjeskobe, ljubaznosti, nasilje, velikodušnosti i sebičnosti,..., iskazuju različita stanja i emocije koje zatvorenici proživljavaju u izravnom kontaktu sa zidovima, rešetkama, kontrolama i čuvarima, edukatorima, socijalnim radnicima i ravnateljima koji su se izmjenjivali tijekom vremena.

Uspostavljajući dijalog između različitih osobnosti ove naizgled neprobojne „totalne institucije" (Goffman, 1961) i zajednički jezik koji bi mogao poslužiti kao nit vodilja među zatvorenicima iz vrlo različitih društvenih i kulturnih okruženja, kao najbolja u ovom ekspresivnom terapijskom procesu pokazala se integracija art terapije s elementima dramaturgije. Ova metoda se s vremenom usavršavala te je donijela vrlo učinkovite rezultate u smislu definiranja rehabilitacijskog plana zatvorenika i promicanja njihovog funkcioniranja u individualnom i društvenom smislu.

Završni proizvod – predstava, promatrana je kao dio, iako završni, art terapijskog procesa koji je zatvorenicima pružio mogućnost komunikacije sa svijetom izvan zidova.

Posebno su opisana tri projekta koja ističu važnost integracije art terapije i dramaturških elemenata te scenskog pokreta: „Crvenkapica", „Na gubitku smo" i „Slobodni iznutra".

Ovo dugogodišnje iskustvo pokazalo se učinkovitim u uspostavljanju postavljenih ciljeva: smanjenja izolacije, razumijevanja i regulacije osjećaja koje

situacija zatvora nameće, mogućnost razumijevanja drugih, postavljanje granica i uspostavljanje društveno prihvatljivijih oblika obrane, presipitivanja etike životnih izbora, i kreativnih ideja kao pogonskog sredstva za oporavak.

Ključne riječi: *art terapija, dramaturgija, rehabilitacija, zatvor, zatvorenici*

Predgovor

„Čudan je to stroj“, reče oficir istraživaču i obuhvati, u neku ruku zadivljenim

pogledom stroj, premda mu je bio dobro poznat. Putnik se kanda samo iz učtivosti odazvao pozivu komandanta, koji ga je pozvao da prisustvuje smaknuću nekog vojnika, kojeg bijahu osudili zbog neposlušnosti i uvrede pretpostavljenog”.

Iz novele „U kažnjeničkoj koloniji”, Franz Kafka

Zločin i kazna

Tema osude i s njom povezane kazne pojavljuje se u više navrata u djelima velikog praškog pisca (kao u „Procesu”i u „Dvorcu”). Ova tema pogotovo je izražena u djelima koja su prema namjeri autora trebala biti trilogija o kazni, „U kažnjeničkoj koloniji”, zbirka tri priče, napisane tijekom tri godine: ”Presuda” (1912), „Preobrazba” (1912) i „U kažnjeničkoj koloniji» (1914).

U prve dvije priče razvijena je tema pritvora. Ovdje pritvor nije nimalo zatvorski, institucionalni, stoga nije ni društveni, već unutarnji, koji je sazrio u obiteljskom kontekstu: protagonist prve priče doživljava osudu krivnje zbog sukoba s ocem. Posljedično iskuplje-nje dolazi putem samoubojstva (više-manje inducirano), odnosno, putem vlastitog kraja kao razrješenja problema između sebe i svojih korijena - drugog, nerazriješenog dijela sebe.

U „Preobrazbi”, Gregor Samsa, protagonist, prosječni predstavnik sitne buržoazije (trgovački putnik), nađe se zatočen u svojoj sobi, transformiran u golemog žohara. Zanimljiv je naslov koji je Kafka dao priči: metamorfoza u mitologiji aludira na nadnaravnu transformaciju jednog bića u drugo biće drugačije prirode. U prirodi termin označava progresivnu promjenu stanja, dok priča aludira na iznenadnu, neobjašnjivu promjenu, vjerniju klasičnoj verziji. Možda samo ljudsko stanje u sebi sadrži i tiho razvija ličinku otuđenja?

U svakom slučaju, kazna će postati sve okrutnija povećanjem prostorne marginalizacije, progresivnog unakaženja i sve očitijeg neprijateljstva „bliskih ljudi". Problem promjene će se riješiti u ovom slučaju ne samo fizičkom eliminacijom protagonista, nego i potpunim zaboravom njegovog postojanja u obitelji.

U trećoj priči pak, radnja se odvija unutar kažnjeničke kolonije.

Ovdje kontekst postaje izričito društven. Zanemarujući značaj stila pripovijedanja, koji sugerira metaforičku dosljednost autorova doživljaja krivnje (štoviše, vrlo redundantno), možemo se usredotočiti na sam instrument mučenja, oblik stroja za mučenje s estetskom vrijednošću sastavljenog od postelje (donji dio), crtala (gornji dio) i drljače (njihajući dio). Osuđenik se mora „smjestiti" u stroj, gdje će mu drljačom biti označen tekst njegove kazne: zamršena i zagonetna rezbarija ispisana direktno na njegovo tijelo; uzvišena i arabeskna bol, barem u namjeri suca. Ovdje „rehabilitacijski" smisao osude prelazi u patnju, kao neophodno sredstvo za postizanje prosvjetljenja, svijesti o vlastitom biću i postizanje oslobođenja od vlastitog nesavršenog, neposlušnog tijela, kroz iskupljenje i, u ovom slučaju, kroz neizbježnu smrt.

U hiperboli u obliku fantastike krije se prikladna i poetska metafora stanja zatočeništva u našim zatvorskim strukturama.

Uostalom, sam koncept kazne nosi kao posljedicu transformaciju osobnosti, ali i „estetske" otiske mučenja nastale uobičajenom praksom samoozlijeđivanja, koja može dovesti i do samoubojstva, nanošenjem rana drugima i/ili tetoviranjem. Agresija je uvijek prisutna, u skrivenom ili vidljivom obliku.

Uvod

Zatvorski setting

Institucija za prevenciju i kažnjavanje odraslih osoba u Italiji dijeli se na različite vrste kaznenih ustanova. To su:

1) Zatvori i pritvori;
2) Kaznionice;
3) Radne kuće, poljoprivredne kolonije, kuće za njegu i pritvor, psihijatrijske bolnice;
4) Centri za promatranje, unutar prethodnih tipologija postoje kao zasebni odjeli ili kao autonomni instituti (npr. Institut za ublaženi pritvor za zatvorenike u poluotvorenom zatvoru).

Postoje bitne razlike između zatvora maksimalne sigurnosti i kuće za pritvor, kao što su visina kazne i režim. Što se tiče maloljetnika, postoje posebni maloljetnički zatvori.

Unutar zatvora nalaze se različite vrste zatvorenika smještenih u različite odjele:

- Odjel „Općih" zatvorenika (za kaznena djela povezana s preprodajom i konzumacijom opojnih droga, kaznena djela protiv imovine, kaznena djela protiv osoba);

- Odjel Zaštićenih zatvorenika (pokajnici, počinitelji seksualnih delikata, antisocijalne osobe);
- Zatvoreni Odjel (pripadnici organiziranog kriminala, pod strožim režimom zatvora);
- Ženski odjel (razna kaznena djela, s obzirom na znatno manji postotak ženskih zatvorenica u usporedbi s muškom populacijom);
- Institut za ublaženi pritvor.

Svaki odjel ima različite karakteristike i zahtijeva različite pristupe intervencijama.

Iako lako možemo pronaći sinonime za riječ „zatvorenik" (uhapšenik, pritvorenik, osuđenik, robijaš, zarobljenik; izoliran, izmješten..) ili „zatvor" (kaznionica, kažnjenička kolonija, kazneno-popravni zavod, radna kuća, popravni dom, maloljetnički zatvor, okružni zatvor), teško ćemo pronaći jednako terminološko bogatstvo koje može iskazati značenje riječi „slobodan" i „sloboda". Unatoč velikom trudu, najviše ga izražavamo kroz negaciju (nevezan, neograničen, itd.).

Slojevi poništenja osobnosti koje zrcale ovi nazivi lako se prepoznaju u radu sa zatvorenicima.

Prema podacima talijanskog Ministarstva pravosuđa (http://www.giustizia.it/giustizia/page/it/statistiche; 2022) vidljivo je kako je zatvor pokazatelj društvene marginalizacije: strani zatvorenici i oni iz samo četiri regije južne Italije čine 75% zatvorske populacije. Osim toga, usporedba podataka od 2012.-2024. (Re-pubblica, 17.06.2024; L'Espresso, 5.12.2012) pokazuje kako je stopa samoubojstava u zatvoru oko 20 puta viša nego izvan njega. Ovaj postotak je sličan kad se istraživanje proširi na zatvorske čuvare (2012). Nadalje, usvajanje uvriježenog mišljenja o „pravednoj kazni" je vrlo rašireno u našem društvu, kao garancija satisfakcije oštećenom, a na uštrb osuđenika, unatoč zakonima koji predviđaju rehabilitaciju i društvenu reintegraciju.

Smisao art terapije u zatvoru: Funkcionalnost rehabilitacijskog procesa kroz ekspresivne modalitete

Art terapija je modalitet blizak psihoterapiji koji koristi ekspresivne likovne procese kao medijatore unutrašnjih sadržaja u komunikaciji s terapeutom i s drugim sudionicima grupe u sigurnosti terapijskog okruženja.

Iako je dokazana rehabilitacijska i reodgojna vrijednost radnih, kreativnih i ekspresivnih aktivnosti, ponekad se javljaju otpori prema intervencijama integrativnog tipa čak i od strane rehabilitacijskog osoblja zatvorske ustanove. Zato što se put usmjeren prema svijesti zatvorenika, iako temeljen na pozitivnim iskustvima poput onih aktiviranih umjetničkim postupcima, smatra suprotnim u kontekstu kaznene potrebe, konceptu iskupljenja koji naša kultura pretpostavlja (Copelli, 2018).

Art terapijske aktivnosti izvode se unutar različitih zatvorskih struktura. U ovom

settingu, one su orijentirane prema „estetici oslobođenja", „umjetnosti bijega" dakle, podrazumijevaju nešto potpuno drugačije od pukog ispunjavanja vremena kroz likovnu aktivnost, odnosno jednostavnog smanjenja unutarnje napetosti ugodnom aktivnošću ili, u najgorem slučaju, rada, koji prvenstveno ima funkciju unutrašnje kontrole.

U ovom kontekstu, „estetika oslobađanja» može se shvatiti kao ponovno prisvajanje sebe, preoblikujući svoj identitet - vlastiti self. Naime, unutar postavki art terapije, posebno u settinzima koje možemo nazvati „totalnim institucijama" (Goffman, 1961, 2010), često se aktiviraju sljedeći procesi:

- Performativni procesi koji izražajnoj akciji kao takvoj daju smisao osviještavanja i spoznaje;
- Aktivni procesi, procesi aktiviranja eksplicitnih ili potencijalnih resursa za razliku od naglašavanja deficita;
- Društveni procesi: u kojimaa se pažnja usmjerava iz isključivo na „JA", prema izgradnji mogućnosti za usmjeravanje pažnje na „MI";
- Ko-evolutivni procesi, prepoznavanje i empatija sudionika tijekom kontinuiteta izmjene povratnih informacija ili kontinuiteta interakcije.

Navedene funkcije dio su procesa opisanih u članku.

Ciljevi intervencija art terapije u zatvoru

Ciljevi projekta postavljeni su u skladu s potrebama korisnika, zatvorenika iz gore navedenih skupina, te se mogu grupirati u osobne i društvene ciljeve.

Osobni ciljevi jačaju se kroz izbor teme, elemente dramaturgije, te uvide koji slijede kroz rad u likovnim medijima u grupi: osjećaj da su konačno prepoznati, potvrda osobnih kvaliteta ili kritika negativnih osobina, kod sebe i kod drugih. U komunikaciji ovih sadržaja unutar grupe, unutar kojih se ćudi razbuktavaju i smiruju, terapeuti grupu vode kroz kreativne procese stvarajući mogućnost razumijevanja ove dinamike.

Ciljevi:

- Kontrola emocija.
- Ublažavanje agresije.
- Ograničavanje krutih mehanizama samoobrane.
- Prihvaćanje i vrednovanje sebe i drugih u međusobnim različitostima.
- Osvještavanje i redefinicija identiteta.
- Pokretanje transformacijskih procesa – reframing osobne priče.
- Poticanje komunikacije.
- Razvijanje sposobnosti slušanja.
- Definiranje granica odnosa između sebe i drugih.
- Smanjivanje osjećaja izolacije.
- Jačanje senzorno-izražajnih i kreativnih sposobnosti.
- Postizanje općeg blagostanja.

Pristup

Odgajati i pregovarati kroz umjetnost

> *„Ipak je svatko od nas, neovisno o vlastitim sposobnostima, barem jednom u životu učinio ili rekao stvari daleko izvan svoje prirode i stanja, a kada bismo tu osobu mogli izvući iz svakodnevne bezličnosti u kojoj gubi svoje obrise, ili kada bi ona sama, činom nasilja, izbavila sebe iz mreža i zatvora, koliko bi čudesnih stvari bila sposobna učiniti, kakva bi duboka saznanja mogla prenijeti, jer svatko od nas zna beskonačno više nego što misli, a svatko od drugih beskonačno više nego što smo spremni priznati u njima.*"
>
> *J. Saramago*

Može se činiti izazovnim opravdati korištenje likovnog jezika bez posrtanja u uobičajene stereotipe povezane s riječju umjetnost kao što su sloboda izražavanja, valorizacija kreativnog potencijala, spoznaja sposobnosti itd., pogotovo u kontekstu u kojem su sloboda, osobnost, osobno izražavanje i dijeljenje unutrašnjih sadržaja izričito uskraćeni.

Prije svega, projekti izvedeni u zatvoru S. Anadi Modena su zamišljeni kao radionica, a ne kao edukacija. Iako se na prvi pogled ova dva termina mogu činiti sinonimima, u stvarnosti struktura edukacija uključuje upoznavanje niza tehnika i alata, ovisno o komunikacijskim, didaktičkim i profesionalnim kompetencijama voditelja. Nasuprot tome, u ovom slučaju pod radionicom („laboratorio") se podrazumijeva prostor (okruženje, postav, „setting") unutar kojeg su svi sudionici otvoreni za razmjenu i učenje na višoj razini.

Svojstveno (pod)razumijevanju art terapije kao čisto likovne aktivnosti je i ovo uspoređivanje art terapijske radionice s likovnom radionicom, no, razjasnimo da se u ovom slučaju radi o art psihoterapijskom radu grupnog formata. Psihoterapijski model ovdje podrazumijeva biranje tema prema terapijskim i rehabilitacijskim ciljevima, zajednički i prema potrebama zatvorenika u cjelini, izražavajući likovne, književne i performativnim snage zatvorenika. Proces vodi svakog sudionika kroz osobne teme, njihovo izražavanje kroz likovne medije, prostorom kroz pokret, te verbalno dijeljenje i osvještavanje ovih sadržaja uz podršku terapeuta.

Art terapeut preuzima funkciju voditelja i može postati „edukator", gdje „educirati" (od latinskog educere) znači sposobnost kojom pomažemo zatvoreniku „provesti" zamišljenu ideju kroz imaginaciju, pomoći izraziti ono što je unutra na van, pokušavajući metaforički jezik prevesti u onaj funkcionalni, komunikacijski, prevladati nepovjerenje i psihičke, fizičke, kulturne i etničke prepreke.

Slika 1. Grupni rad zatvorenika, tempera na papiru

Terapeut tako postaje „posrednik" ili „pregovarač" i onaj koji će uspjeti „poricati dokolicu". Uostalom, nije li upravo stagnirajuća situacija svakodnevnog pasivnog besposličarenja ono što obilježava zatvor?

Termini „pritvoriti" (tal. detenere) i „educirati" (tal. educare), s prvim koji podrazumijeva sposobnost prisile i zadržavanja osobe u pritvoru; i drugim koji se može prevesti kao sposobnost „izvlačenja" ili izražavanja, čine se dijametralno suprotnima. Tako svjedočimo sukobu između „držanja unutra" i „izvlačenja van", potrebama koje zahtijevaju odgovarajuće približavanje, povjerenje i posredovanje.

Stvaranje učinkovite metodologije

Art terapija se kroz grupe odabranih zatvorenika unutar rehabilitacijskih praksi zatvora sv. Ana u Modeni aktivno i ustaljeno provodila dvanaest godina, od 2001. do 2012.

2001. godine predložen je i ubrzo započet projekt „Art Tre" u pionirskom i eksperimentalnom duhu, s ograničenim brojem susreta, u muškim i ženskim odjelima, zahvaljujući podršci volonterske udruge Carcere-Città (Zatvor-Grad), koja je uz potporu Općine Modena već prisutna u ustanovi.

Nakon ovog prvog eksperimentalnog iskustva kako za voditelje (art terapeut i terapeutkinja plesom i pokretom) tako i za zatvorenike, nastavili su se nizati kasniji projekti „Oslikani zid", „Sat umjetnosti", „Učestvovati u umjetnosti", „Umjetnosti iznad redaka", „Crvenkapica", „Svi smo na gubitku" i naposljetku „Slobodni iznutra". Projekti su postepeno postajali kontinuiraniji i ukorijenjeniji u samu strukturu zatvora, čemu je svakako pridonio porast broja art terapijskih aktivnosti i ukupnog vremena koje je uprava zatvora omogućila za njihovu izvedbu. Pridonio je i dijalog između voditelja, zaposlenika i zatvorenika o očekivanjima i potrebama, što je dovelo do uključivanja više odjela ustanove i osmišljavanja intervencija usmjerenih na širu zajednicu, interaktivne produkcije, te širenje iskustava kroz izradu suvenira, obradu tekstova i filmova, njihovog izlaganja na nacionalnim konferencijama i objava u novinama.

U prvih 6 godina, aktivnosti su bile predložene uzimajući u obzir potrebe i komunikacijske osobitosti zatvorenika te rehabilitacijske ciljeve koje su predložili odgojni djelatnici zatvorske strukture.

Djelovanje je u toj fazi bilo usmjereno na pronalaženje ravnoteže između ovih različitih, ponekad suprotstavljenih potreba: u početku su vlasti zadužene za nadzor gledale sumnjičavo na ulazak osoba koje se ne mogu uklopiti u institucionalne okvire, koje potencijalno mogu poremetiti rutinu i isprva su bili označeni kao oni koji „zabavljaju" zatvorenike, umjesto da naglašavaju kaznenu logiku tog mjesta. U narednim godinama pažnja se sve više usmjeravala na dijalog između struktura hijerarhije (uprava, administrativno područje, agenti, volonteri) nastojeći postići što bolje međusobno upoznavanje te prihvaćenost art terapijskih aktivnosti.

Usporedno se nastojalo proširiti horizont ponude, raditi na originalnosti i kvaliteti intervencija otvaranjem dvije nove perspektive:

a) uvođenje kazališnog jezika i radnje;
b) proširenje iskustava na sve odjele zatvorenika prisutne u zatvoru.

Organizacija integrativnih intervencija koju su inicijalno predložila i provodila dva voditelja (art terapeut i terapeutkinja pokretom i plesom), značajno je povećala broj involviranih profesionalaca. Time se nastojalo dati novi oblik projektu, formulirajući rješenja i „višeručne" intervencije integracijom različitih modaliteta.

Pristup se postupno razvijao uvođenjem novih elemenata i novih suradnji, sprječavajući time repetitivnost, te strategijama koje su nastojale funkcionalnije odgovarati na individualne potrebe i karakteristike grupa s kojima se radilo.

Odnos s ravnateljem, edukatorima, psihologinjama, volonterima, ukratko, svim protagonistima rehabilitacijskog procesa, postupno se učvršćuju, postižući efektivnu komunikaciju, nezamislivu u prvim izdanjima projekata. U tome je fleksibilnost (osobina koja bi trebala biti neophodna za art terapeuta) igrala ulogu poveznice između voditelja i sistema, s obzirom da su aktivnosti bile organizirane u odvojenim odjelima, vrlo često nepropusnim na utjecaj civilnog društva.

Pristup nije mogao biti vezan za postojeće modele, već je bilo nužno empirijski razviti originalnu metodologiju kroz izravno iskustvo, a svoj vrhunac, u naglašenijoj integraciji art terapije s elementima dramaturgije, dosegao je u posljednje dvije godine. Tako su u posljednja tri projekta uključeni stručnjaci iz sedam različitih područja: art terapeuti, multimedijski djelatnici, perkusionisti, glumci, redatelj, scenografkinja i glazbenica. Likovnost je tako podignuta na razinu prostora i pokreta - komunikacije likovno i tekstualno zapisanih simbola u prostoru.

U završnim događajima dolazi do integracije zatvorenika i gledatelja: glumci su sve manje bili glumci, predstavljali su sebe, a ne fiktivne likove, dok gledatelji nisu imali pasivnu ulogu, već su aktivno sudjelovali u interakciji sa zatvorenicima.

Organizacija događaja također je omogućila involviranje drugih stručnjaka koji su se pokazali vrlo važnima za iskustvo

Slika 2. Grupni rad zatvorenika, uljne pastele

sudionika (npr. redatelj koji je snimio dokumentarni film o projektu, koji je zatim korišten kao dokumentacija rada i kao promotivni materijal).

U posljednje četiri godine konačno je definirana učinkovita metodologija intervencija. Postignuta je ravnoteža između art terapijskih i elemenata dramaturgije integriranih u operativnu praksu u kojoj vizualni jezik nalazi svoju amplifikaciju i obrnuto.

Još jedna specifičnost bila je pogled na „završni događaj" kao na dio šireg (i važnijeg) procesa grupne agregacije i individualne svijesti. Stoga u zatvoru S. Anna, za razliku od drugih znatno raširenijih iskustava „kazališta u zatvoru", kazališna aktivnost nikada nije bila usmjerena na predstavu, baš kao što ni umjetnička aktivnost nije bila usmjerena na izložbu. Slično tome, nije prevladavala ni perspektiva procesa kao važnijeg od proizvoda, ili obrnuto, već se i proizvod – predstavu - nastojalo koristiti kao dio procesa.

Završni trenutak svake grupe uvijek se pretvarao u performativni događaj: recital koji su napisali i odabrali zatvorenici, ili u kazališnu predstavu.

Populacija

Projekti opisani u ovom članku uključivali su 26 sudionika, muškaraca u dobi od 20 do 50 godina (prosječna dob 31 godina). Zatvorenici koji dolaze iz zemalja izvan Europske unije čine 80% ukupnog broja sudionika, od kojih je njih 15 iz sjeverne Afrike, 4 iz Istočne Europe, 2 iz Južne Amerike; te samo 5 Talijana (20%) koji dolaze uglavnom iz južnih regija Italije, s niskim stupnjem obrazovanja i bez likovnog iskustva.

U ovom „karavansaraju" sposobnost integracije likovnog i dramskog jezika proizvela je kvalitetnu komunikaciju i empatiju, što bi bilo nemoguće postići samo posredovanjem riječi. Multikulturalna pozadina grupe ograničavala je razumijevanje sudionika različitog porijekla.

Aktivnosti su održavane u odjelu „zajedničkih" zatvorenika. To su bili zatvorenici koji čekaju suđenje ili su osuđeni na relativno kratke kazne i sudjelovali su na zahtjev; zatim zatvorenici koji su ovisnici o drogama, odabrani od strane djelatnika službe za prevenciju i liječenje; i konačno zatvorenici osuđeni za seksualne zločine (silovatelji i pedofili) ili „pokajnici" tj.

slika 3. Scenografska postava za završnu manifestaciju

bivši pripadnici organiziranog kriminala koji su također sudjelovali na zahtjev. Treba naglasiti da je ova skupina uvijek smatrana „težom" s obzirom na vrstu zločina (seksualne prirode) koja obično definira predatorski profil zatvorenika, sklonog agresiji, a manje socijalizaciji (osim u manipulativne svrhe) i još manje dijeljenju i introspekciji. No, za svaku skupinu s kojom se radilo, nastojalo se postaviti minimalne ostvarive ciljeve.

Materijali

Metodologija projekta koja integrira art terapiju i elemente drame, dopuštala je relativnu slobodu izražavanja, te je time cilj bio dostupniji. Korištenjem likovnih i otpadnih materijala (kartoni, tkanine itd.) omogućena je slobodnija komunikacija s materijalom te osjećaj vještine i savladivosti materijala i zadatka kod osoba koje nisu vične likovnom radu.

Aktivnosti su uključivale korištenje osnovnih likovnih materijala: tempere, kreda u boji, uljne pastele, vodene boje, flomasteri, glina, asortiman papira, tkanine, kartoni, ambalaža; ljepilo, kistovi, alati, isključujući, naravno, oštre (osim malih škara sa zaobljenim vrhom) i opasne predmete. Za obradu scenskih prikaza, dostupna je audiovizualna oprema.

U nastavku je detaljnije opisano iskustvo sa „zajedničkim" zatvorenicima.

Opis procesa

Projekt je bio podijeljen na tri razdoblja od po otprilike 100 dana unutar kojih su se razvijale teme, provodio art terapijski proces s postupnim razvojem u prostor i ciljanom intervencijom na kraju svakog razdoblja.

Slijedi opis triju projekata, „Crvenkapica", „Na gubitku smo" i „Slobodni iznutra", obrađenih u tromjesečnim modulima prije nego što je, nakon 12 godina, donešena odluka o konačnom završetku art terapijskih radionica u zatvoru sv. Ana u Modeni.

Projekt „Crvenkapica" („Cappuccetto Rosso")

Projekt „Crvenkapica" uključivao je dramatizaciju klasične bajke kako bi se istražili univerzalni tematski elementi kao što su nevinost, opasnost i prevladavanje prepreka. Zatvorenici su radili na prilagodbi priče uvođenjem osobnih iskustava, koristeći kazališne tehnike i vizualne umjetnosti. Kroz ovaj proces, sudionici su se suočili s vlastitim strahovima i nadama, stvarajući predstavu koja je bila duboko osobna, ali i univerzalno razumljiva.

Projekt „Crvenkapica" u zatvoru u Modeni, nastao je iz ideje da zatvorenici oblikuju događaj posvećen djeci.

Zatvorenici se prigodom blagdana kao što je Božić (kao u ovom slučaju), ili tijekom ljeta, imaju priliku sastati sa svojom rodbinom, uključujući djecu. S idejom da zatvor postane drugačije, gostoljubivije i susretljivije mjesto za ovu djecu, mjesto slavlja i iznenađenja, zatvorenici su se složili da djecu izravno uključe u predstavu koju su sami osmislili posebno za njih. Otuda ideja bajke, a nakon raznih prijedloga odabrana je bajka o Crvenkapici.

Zatvorenici su gradili scenu i potom je interpretirali. Na taj način su bili potaknuti i vođeni da izrađuju slike koje mogu potaknuti dječju maštu, ali i da pronađu način interpretacije, kako pripovijedanja tako i sugestije, prikladnog i privlačnog za tako mladu publiku. Nadali su se da bi im to moglo pomoći da istraže i povrate važan dio svog života - djetinjstva. Međutim, priča nije interpretirana (samo) fizički već uz posredovanje silueta koje su zatvorenici/glumci pomicali, dajući im glas i pokret, život. Tako je kazališni prostor postao spremnik slika koje su se nizale kroz priče, animirane glumcima, kao što se događa u kineskom kazalištu sjena ili kazalištu lutaka. Postali su autori predstave svojih gledatelja, tvorci igre i osmijeha, onoga što nas najviše oduševljava kod naše djece.

Slika 4. Pripreme za predstavu Crvenkapica

Projekt „Na gubitku smo” („Siamo alla frutta”)

„Samoća je duhu ono što je hrana tijelu.”
Seneca

Projekt „Na gubitku smo” usredotočen je na korištenje metafora i simbola iz svakodnevnog života kako bi potak-nuo zatvorenike na introspekciju i samo-razumijevanje. Kroz art terapijske aktivnosti, zatvorenici su istraživali svoje osobne priče i osjećaje koristeći materijale poput boje, gline i recikliranih ma-terijala. Krajnji rezultat bila je kolekcija umjetničkih djela koja su odražavala unutarnje stanje i transformaciju svakog sudionika.

Francis Bacon je rekao da je nada dobra za doručak, ali loša za večeru. Jesti, hraniti se i prehranjivati su termini koji djeluju kao sinonimi; no očito je da se pod „prehranom” može misliti na riječ sa složenijim metaforičkim implikacijama od samog unošenja hrane. Unutar zatvora, radnje povezane s hranom imaju vrlo važno simboličko značenje: hranjenje u ćeliji, na primjer, podrazumijeva dogovor između zatvorenika koji dijele isti prostor izvan same pripreme obroka. Oslanjanje na zatvorsku menzu često se doživljava kao pripadnost nižem društvenom statusu, za one koji si ne mogu priuštiti kupovinu hrane izvana. Također, tu je i česta nemogućnosti održavanja vlastitih gastronomskih identiteta ili prehrambenih navika kod velikog broja zatvorenika rođenih izvan Europe. Ako je istina, kao što je rekao Seneka, da je samoća za duh ono što je hrana za tijelo, to je istina pod uvjetom da je samoća izbor, a ne prisila.

Integracija art terapije i dramskog izraza u ovom projektu dopustila je raz-viti i istražiti događaje koji uvijek i bez iznimke u središte svake aktivnosti stavljaju osobu.

Skupina glumaca koja se formirala tijekom ovog procesa bila je poput male zajednice koja se organizirala unutar projekta kako bi u zagušljiv zatvor unijela dašak vanjskog svijeta: publiku. Publika je bila primljena kao što obitelj prima svoje prijatelje ili rodbinu, kao dio rituala, u ovom slučaju predstave. Nitko nije bio uključen u kazališni prostor kao gledatelj ili glumac; svi su bili dio trenutka, iskustva koje se kodiralo u igri uloga. Svi su sudjelovali u predstavi koja je završila večerom koju su pripremili zatvorenici, na pozornici koja se „magično” pretvorila u stol, gdje su glumci i gledatelji postali domaćini i gosti.

Mogli bismo reći da se zatvorenik na kraju događaja napokon osjećao kao osoba, nerazlučiva od prisutnih gledatelja. U tom specifičnom trenutku, uloga ljudskog bića ponovno je zaživjela u njima bez prisile zatvorske kazne ili osude. A gledatelj – gost je istovremeno vodio dijalog sa zatvorenikom, s čuđenjem otkrivajući svoj odraz u njemu, odraz vlastite slobode, skrivene ispod maske krivnje. Naposljetku, u tom trenutku, umjesto osude, izranjalo je ljudsko biće sa svojom najskrivenijom osobinom: dostojanstvom. Dostojanstvo koje nitko nikada ne bi trebao zaboraviti, ali koje naše društvo, tek djelomično utemeljeno na ljudskim pravima i vrijednosti osobe, često zanemaruje, što uvelike šteti procesu reintegracije. Razumijevanje podrazumijeva obuhvaćanje a ne udaljavanje.

Slika 5. Rad s maskama

Projekt „Slobodni iznutra” („Liberi dentro”)

Projekt „Slobodni iznutra” bio je kulminacija višegodišnjeg rada, usredotočen na koncept slobode i što ona znači u kontekstu zatvorske kazne. Zatvorenici su radili na individualnim i grupnim projektima koji su kombinirali likovnu umjetnost, kazalište i glazbu. Kroz ove aktivnosti, sudionici su istraživali ideje osobne slobode, unutarnje snage i zajedničke podrške. Završni događaj bio je integrirani performans koji je uključivao umjetničke instalacije, glazbene izvedbe i interaktivne elemente, simbolizirajući proces osobnog oslobođenja i rasta.

Tema ciklusa susreta bila je „riječ”, odnosno potreba da se intimno ispričaju vlastita iskustva, balansirajući između refleksije o vlastitoj prošlosti i očekivanjima za budućnost. Ovaj projekt je bio vrlo ambiciozan, uzimajući u obzir prisustvo mnogih zatvorenika izvan EU i onih sa slabom sklonošću prema čitanju

Slika 6. Zatvorske bilježnice

Slika 7. Zatvorenici u pripremi predstave „Slobodni iznutra”

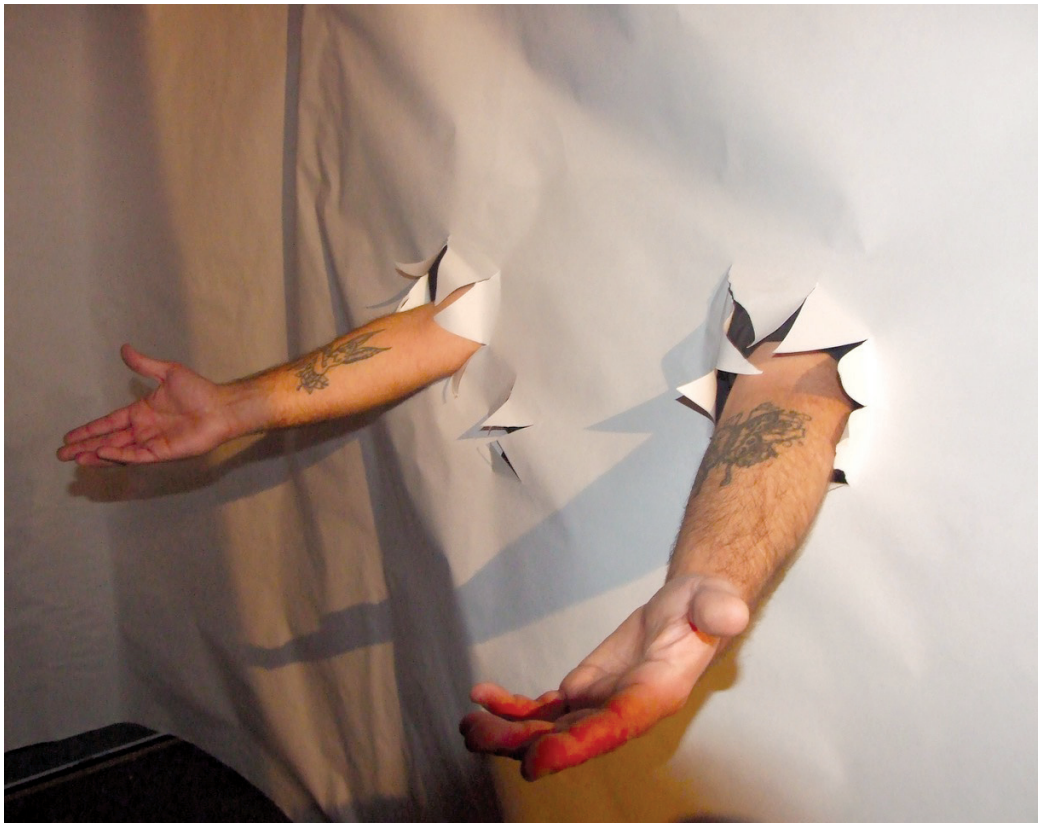
i pisanju. Usprkos ovim izazovima, interes je bio velik, a proizvedeni materijal (aforizmi, kratke priče, poezija) toliko zanimljiv da je objavljen u dvije knjižice, nazvane „Zatvorske bilježnice”, koje su zatim predstavljene na nacionalnom književnom sajmu. Nakon toliko zahtjevnog rada, bilo je sasvim prirodno organizirati završni događaj otvoren za javnost u obliku recitala, popraćenog kazališnim skečevima koji su pogodovali boljem razumijevanju teksta.

Svaka faza je bila pomno oblikovana: od pisanja i ispravljanja tekstova, njihovog recitiranja, do pripreme kratkih koreografskih formi koje će pratiti recital. Međutim, u restriktivnim okruženjima, gdje je fleksibilnost daleki san, nepredviđeni događaj je postao nepremostiva prepreka za uspjeh događaja. Naime, upravitelj je bio premješten u drugi zatvor i, čekajući dolazak nove upraviteljice, privremeni upravitelj nije htio preuzeti odgovornost za odobravanje ulaska pozvanih osoba u ustanovu na predviđeni dan završne izvedbe.

Ovo je značilo da se predstava uz gledaoce, civile, ne može uprizoriti.

Dugo se raspravljalo o mogućnosti drugačijeg završetka projekta, a s obzirom na veliku razočaranost grupe, odlučeno je osmisliti način kako pripremiti scenski proizvod koji bi se mogao izvesti izvan zatvora, jer, vanjski je svijet bio zatvoren izvan granica zatvora. U tu svrhu, grupa mladih glumaca iz kazališne škole glume susrela se sa zatvorenicima nekoliko puta kako bi postavili predstavu koja je uključivala recital tekstova koje su napisali zatvorenici. Glumci su ih uskoro izveli na večeri otvorenoj za javnost u gradskom kazalištu.

Ova akcija omogućila je da se rad zatvorenika predstavi vanjskom svijetu unatoč birokratskim preprekama i pokazao snagu kreativne suradnje u premošćivanju institucionalnih ograničenja.

Slika 8.

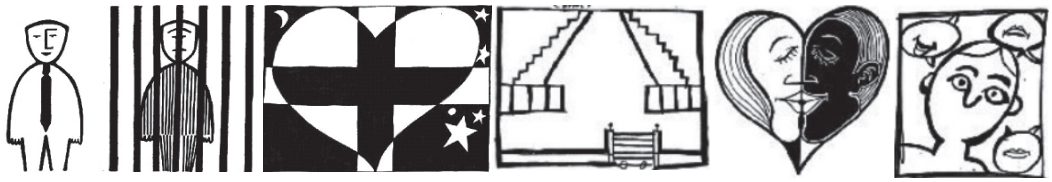
Vrlo jednostavna scenografija se sastojala od niza crnobijelih grafičkih crteža obješenih na zavjesu pozornice, simbolizirajući zatvorsku situaciju, i od ukrašenih praznih plastičnih bočica. Unutar svake bočice, svaki pojedini zatvorenik je šapnuo poruku za zamišljenog gledatelja, a zatim ju je zapečatio, kao poruku napisanu rukom brodolomca, stavljenu natrag u bocu i prepuštenu valovima.

Slika 9. Posljednja predstava

Prisustvo redatelja, koji je došao ovjekovječiti najznačajnije trenutke procesa rada zatvorenika, omogućilo je stvaranje 13-minutnog filma koji je uključivao i neke faze predstave. Ovaj kratki film je kasnije prikazan unutar kazališta zatvora, omogućujući, barem virtualno, razmjenu između zatvorenika-autora i gledatelja.

Moglo bi se podijeliti još mnogo drugih situacija, anegdota, priča, sve različite i jednako značajne; priče jednog dugog i značajnog tkanja koje se stvaralo

Slika 10. Simboli s ekspresivnih radionica u muškom odijelu, crteži nastali u projektu „Slobodni iznutra"

godinama, ispunjenog odnosima, razmjenama, nesporazumima, uspjesima, ali i velikim bolima, no autor teksta smatra da opisane situacije mogu dočarati važnost umjetnosti i dramatizacije u pokretanju rehabilitacijskog procesa u „totalnoj instituciji" poput zatvora, mjesta senzorne deprivacije koje čeka da bude aktivirano. Jednog dana je zatvorenicima postavljeno pitanje sto bi željeli vidjeti iz svoje ćelije, jedan od njih je izrazio želju da kroz prozor vidi potpun krajolik, bez pravokutnog fragmentiranja rešetki i zaštitnih mreža.

Rasprava i zaključak

Jedan od ključnih koncepata kada se govori o zatvoru je „podjela". Glagol podijeliti također aludira na organizaciju vojske (podijeli pa vladaj), ali i na podjelu životnog prostora koja određuje svakodnevicu zatvorskog života: stambena podjela (ćelije, hodnici, zajednički prostori, specijalističke zone poput ambulante, sobe za razgovor itd.); perceptivna (uokviravanje stvarnosti određeno rešetkama i zaštitnim mrežama); relacijska (svaki odjel je svijet za sebe, a zatim postoje daljnje podjele ovisno o porijeklu zatvorenika, određenim zločinima, pripadnosti podskupinama); egzistencijalna (fizičko odvajanje od obitelji, prijatelja i općenito vanjskog svijeta).

Zatvorenik/ica uvijek živi na pustom otoku, s perceptivne, relacijske i iskustvene točke gledišta, ali kao što kaže John Donne u svom poznatom stihu: „nijedan čovjek nije otok...". Naprotiv, bolje poznavanje vlastitog unutarnjeg otoka i mogućnosti uvijek omogućava otkrivanje novih horizonata. Kroz proces koji je facilitiran od strane art terapeuta i uz interakciju s drugim zatvorenicima, omogućuje se poništenje izoliranosti.

Dokazana je postojanost izravno proporcionalne veze između fizičkih, konkret-

nih prostornih ograničenja i percepcije vlastitog tijela; drugim riječima, između ograničenog prostora prisile i prostora sebstva: što je manji fizički prostor na raspolaganju, to je veće ograničenje iskustva koje može artikulirati strukturu sebstva. Međutim, postavlja se pitanje: postoji li obrnuto proporcionalna veza između osjećaja sputanosti uzrokovane životom u zatvorenom prostoru poput zatvora i predispozicije za proces promjene iskustva kod zatvorenika koji svakodnevno boravi u tom prostoru?

U konačnici, svi smo svjesni koliko se svaka transformacija odvija kroz asimilaciju proživljenih iskustava i koliko ta iskustva trebaju sadržavati elemente novosti; ali na koji način se zatvor može smatrati nositeljem novosti, gdje se vrijeme uvijek mjeri strogim, rigidnim ponavljanjima. Suprotno onome što bi se moglo misliti, zatvor rijetko predstavlja priliku za razmišljanje o vlastitim greškama. Vrijeme provedeno u „zarobljeništvu" predstavlja slabo osvijetljen i još manje prosvjetljujući limbo u kojem vlada ponavljanje.

Intervjuirani zatvorenici i zatvorenice opisali su dva različita načina kako provode dan: aktivan i pasivan. U prvom slučaju, kroz stalnu potragu za nečim što bi se moglo raditi (tečajevi, aktivnosti, rad,...) ne bi li pobjegli od diktature opterećujućih misli, nedostatka emocija i invazivnog promiskuiteta ili, s druge strane, kroz izolaciju, sustavnu inerciju, potragu za zaboravom, smanjenjem ili poništavanjem vlastite sposobnosti percepcije okolne stvarnosti. Pogotovo u ovom posljednjem slučaju, vrijeme je produženo, beznačajno i stoga paradoksalno lišeno trajanja, tj. „beskonačno".

Slobodno vrijeme je izraz koji se koristi u zatvorskoj terminologiji, iako ga moramo primiti uz dozu ironije.

Vrijeme provedeno u zatvoru bez aktivnosti je beskorisno i često štetno.

Zato je terapijska funkcija projekata art terapije unutar zatvora toliko važna, jer uključuje korištenje slike i dramaturgije kao alata za refleksiju, reaktivaciju i rehabilitaciju.

Opasna mješavina između ove vrste vremena i ograničenog, depersonaliziranog i hiper-kontroliranog prostora je kom-binacija koja može omesti svaki pokušaj samorefleksije, čime se poništava rehabilitacijski proces.

Stoga, zatvor riskira zadržati samo svoju svrhu kazne i društvene osude, bez dovoljno aktiviranja mogućnosti za drugačija iskustva.

Međutim, u 12 godina rada sa zatvorenicima zatvora Sv. Anna u Modeni, iako kroz pogreške i neuspjehe, razvijene su intervencije koje su bile korisne zainteresiranoj zatvorskoj populaciji omogućujući sudionicima prostor i načine za razmišljanje. Često bi na kraju radionica sudionici izjavili: „Danas mi se činilo kao da nisam u zatvoru."

Može se stoga tvrditi da je iskustvo Istražnog zatvora u Modeni jedinstveno,

čak i nakon toliko godina i u usporedbi s pregledom intervencija u različitim nacionalnim zatvorskim strukturama koje su se izmjenjivale tijekom vremena. Naime, do danas, u Italiji nema drugih iskustava radionica art terapije za zatvorenike i zatvorenice koje su toliko duge te s integracijom različitih modaliteta.

Kroz dvanaest godina intervencija, moglo se primijetiti kako znak, boja, kao i zvuk, dramatizacija i pokret tijela, osobito kada su predloženi u integriranim i discipliniranim oblicima, predstavljaju neophodne kodove jednog zajedničkog alfabeta u velikoj mjeri nepoznatog većini populacije, čak i onoj izvan zatvora; kanale kroz koje se mogu usmjeriti vlastite vitalne energije i nagoni koji nisu nužno samo pozitivni.

U tom smislu, izrazi tema zaustavljenog života, opsesivno ponavljanje, obeshrabrenje, tjeskoba, destruktivni i samodestruktivni ispadi mogu pronaći transformaciju u (re)interpretaciji i (pre)oblikovanju kroz umjetnost, oblik koji predstavlja vlastiti svijet (unutarnji i vanjski), ali istovremeno nov, u mnogim slučajevima sposoban zadržati te impulse i ponekad potaknuti osjećaj samopoštovanja neophodan za pokretanje autentičnog procesa promjene.

Također, pitanje razumijevanja onoga što želimo komunicirati u smislu različitih kultura i jezika koji su preprečavali tečnu verbalnu komunikaciju, bilo je omogućeno kroz likovni jezik.

Art terapija se, u konačnici, može smatrati integriranim simboličkim sustavom korisnim za pretvaranje pustog i usamljenog otoka u arhipelag s otocima koji su medusobno dobro povezani (nesvjesna djela transformirana u svjesne akcije) i postavlja se kao posrednik, točka spajanja, između njih i čvrstoće baze, naizgled kompaktne, ali podložne stalnoj tektonskoj promjeni.

Literatura

Coppelli C. (2018). *La cornice e lo specchio*. ETS.

Goffman, E. (1961). *Asylums, essays on the social institution of the mentally ill and other prisoners*. Penguin.

Goffman E. (2010). *Asylums*. Piccola Bibliotecaa Einaudi.

Kafka F. (2017). *All the stories*. Mondadori.

Ministry of Internal Affairs (2022). http://www.giustizia.it/giustizia/page/it/statistiche; pristupljeno 12.6.2024.

Prilog

Obrazac art terapije muški odjel

Trajanje Rujan Prosinac	Rujan/ Prosinac 18 SUSRETA	Siječanj/Svibanj 20 SUSRETA	Rujan/ Prosinac 18 SUSRETA	Rujan/ Prosinac 18 SUSRETA
Korisnici	Obični zatvorenici	Zaštićeni odjel za pritvorenike* (I)	Zaštićeni odjel za pritvorenike (II)	Obični zatvorenici Ovisnici
Sadržaj radionice i struktura procesa	Ekspresivni laboratorij art terapije s integracijom drame i kazališta u drugom dijelu	Ekspresivni laboratorij art terapije, tjedna art terapija (2h po susretu)	Ekspresivni laboratorij art terapije, tjedna art terapija (2h) s kazališnom integracijom u drugom dijelu	Ekspresivni laboratorij art terapije s kazališnom integracijom u drugom dijelu
Moguća finalizacija	Završno uprizorenje i realizacija uz stvaranje filma		Priprema za proslavu kraja programa	Završno uprizorenje i realizacija uz stvaranje filma
Odnos prema teritoriju	3 susreta s posjetom Gradskoj galeriji Modena i ostalim muzejima			3 susreta s posjetom Gradskoj galeriji Modena i ostalim muzejima